

Nagyvárosi angyalok

A magyar nő szép, deli, eleven, kíváncsi, jól süt, jól főz, férjét meggyámoltja, gyerekeit fölneveli, jár mulatságokba, míg fiatal – a templomba, mikor öreg, s összes földi munkálkodása rendszerint ezekben találja határát is. A kivételek annyira ritkák, hogy szinte csodálatosaknak, különöseknek látszanak e lankasztó hazai levegőben, hol még ma is kicsinylő hangon bölcsekednek arról, hogy az asszony kezébe a főzőkanál való. Oly ritkaság egy-egy Veres Pálné, mintha egy pálma nőne fel a mi délceg jegenyéink és egyszerű fűzfáink között. Hogyan nőtt fel ebben a levegőben így?¹

– értetlenkedett Mikszáth Kálmán 1896-ban, Veres Pálné, a magyar nőképzés elindítójának (1895. szeptember 18-án történt) halála alkalmából írt cikkében.

Mikszáth pontosan fölrajzolta a 19. századvég Magyarországnak sztereotip nőképét, és felsorolta a tipikusnak tekintett női szerepeket: megejtő fiatal lány, ügyes háziasszony, megérő házastárs és anya, fiatalon társasági, idősödve mindinkább hívő lélek.

A modernitás felé vezető női lépéseket vizsgálva az utóbbi évtizedek kutatásai² nyomán már tájékozódni kezdtünk a felvilágosodás korának és a 19. század első felének – igaz, nem túl sok – forrásáról és adalékáról, melyekből már némiképp következtethetünk a korszak női önképére, de leginkább tükörképére, azaz a férfiak és a (férfi)közvélemény nőképére és a nők akkori szerepvállalásának elfogadott lehetőségeire. Dinamikusan megindult a 20. századi nőkutatás is, s számos tudományág sok irányból és eltérő szempontrendszerrel kezdte elemezni – a teljesség igénye nélkül – a nők biológiai és testi jellemzőit és tevékenységeit, társadalmi/hatalmi nemi szerepének problémáit, szociológiai viselkedésmódját, kultúranropológiai vizsgálatát, a nők társadalomtörténeti helyzetét vagy éppen lelki habitusát, nemi és szexuális szerepét, a róluk vagy általuk írt szövegek megformálásának, megformáltságának nemi aspektusait és így tovább.³

Meglepő módon – a 19. század második felének hasonló vizsgálatait viszont még éppen csak elkezdődtek, pedig a 20. századi női szerepváltásokhoz vezető folyamatok jelentős része nem a 20. század elején, hanem a 19. század 60-as és 70-es évtizedeiben indultak meg. Bár a nők korabeli

önképéről árulkodó forrás jóval kevesebb született még ekkoriban, mint – mondjuk – a századforduló-századelő táján, de számuk – ha nehezebb is azokat megtalálni – már ekkor jelentős, s bizonyos társadalmi rétegekbe tartozó nők társadalmi szerepváltása és önértékelése, valamint szerepeik át- és újraértékelése, illetve újabb helyfoglalása e kezdeti időszak nélkül nemigen érthető meg. (A 19. század utolsó harmadában a nők – természetesen az előttük álló lehetőségek roppant különbözősége szerint nagyon változó – saját magukról alkotott önképe még csak kialakulóban volt. Külön nehézségnek számít, hogy ezeknek szavakban és szöveges formában történő megfogalmazása a korban még igen csak szűk körű, s így a női szerepváltásokról még néhány évtizeden át sokkal kevesebbet mesélnek a nők. Ebben az időben még jóval inkább a férfiak szavaiból állíthatók össze a kérdés megválaszolására fogalmazott válaszaink, s a századvégi nőket – a 20. század első harmadáig – sokkal inkább még csak a férfiak tükörképében látjuk és láttathatjuk.)

Az 1860-as évektől felgyorsuló modern polgárosodási folyamat során a városban, sőt mindinkább a nagyvárosban, Magyarország esetében pedig – a korabeli európai mértékkel mérve – hirtelen megapolisszá szökő fővárosban találkoztak tehát össze a polgárosulási folyamat rabszolgái: a nagyvárosi élet résztvevői, mozgatói és elszenvedői. A nagyvárosoknak s főleg Budapestnek elmondhatatlan szívóhatása volt. Minden társadalmi réteg hihetetlen várakozással és elvárással fordult a főváros felé. Az alsóbb néposztály a munkatalálás, a felemelkedés reményét kereste falai közt. Az iparos, a vállalkozói és a szellemi munkából élő polgári rétegek az üzlet, a vállalkozás biztos működtetésének ígérését, az ekkor kialakuló vagy nagyobb számú résztvevőt vonzó értelmiségi foglalkozások eltartását, a szabadidős tevékenység – melynek mibenlétét a polgári munkarend megteremtésével még az újdonság erejével most kezdték igazán megismerni – kielégítését és kiszolgálását várták a nagyvárosi léttől. A felsőbb társadalmi rétegek pedig az itt kínáló, kényelmesebb és egészségesebb életkörülményeket igényelték, és az elegáns környezetű, a felgyorsuló világban a hírekhez és az eseményekhez, a politikai és gazdasági hatalom intézményeihez és társas köreihez szerettek volna közelebb kerülni. A társadalom minden rétege egyre nagyobb számban fordult tehát meg itt, s egyre többen hitték s igyekeztek úgy érezni, hogy – legalábbis a felszínen – a nagyváros a kinyíló *lehetőségek*, az egyre szélesebb körű *helytalálás- és helyfoglalás* és az egyre nagyobb egyéni *szabadság* hazája.

Különösképpen érezhette ezt a felszabaduló és felszabadító érzést a társadalom egyik fele: a modernizáció kínálta lehetőségek által egyre inkább új társadalmi szerepeket kipróbáló, mindeddig – legalábbis bizonyos társadalmi körökben – a tisztelet, ám egyúttal – leginkább – az alárendeltség alanyai is, a *nők*.

A korábban hagyományos helyzetben és szerepkörökben (lásd Mikszáth – a háztartás vezetőjeként, a nemzetért, a családért küzdő férfiak segítőjeként, műzsaként, feleségként, anyaként és a következő generációk felnevelőjeként vagy/és a mezőgazdaságban vagy a kereskedelemben, illetve a jobbágybirtokon munkálkodó gazdálkodóként) élő nők a polgárosodási folyamatban először *fogyasztó*ként kaptak mind hangsúlyosabb szerepet. Az ipari tömegtermelés mind nagyobb területe kifejezetten figyelni – és figyelembe venni – kezdi a speciális női és főleg a városban élő női igényeket (pl. a ruházkodással, a lakáskultúrával, a művelődéssel, a szórakozással és a szórakoztatással, az orvoslással kapcsolatos ágazatok). Az anyagi és a szellemi tömegtermékek célzott vásárlója, igénylője, használója – és célzott alanya is – mindinkább a városi nő: az urbanizációs folyamatok következtében már nemcsak a felső-, hanem a közép- sőt – bizonyos termékek esetében – az alsóbb néposztály nőtagjai is mindinkább szeretnék egyre mohóbb igényeiket kiélni.

S a nagyvárosi lét szülte igények, a mind fogyasztóibb magatartás mind több pénzt követelt. A századvég nagyvárosában a küllem, a külsőségek és a pénzért megvásárolható javak, vagy egyszerűen csak a *pénz* látszott már a legfontosabbnak, s a látvány vagy a tömött pénztárca birtoklása alapján ítélték meg és osztályozták lakóit. Kétségtelen, hogy a külső megjelenés mind fontosabbá vált egy olyan városban, ami egy-két évtized alatt teljesen megváltoztatta a külsejét, megsokszorozta lakóinak számát; nyelvet és identitást cserélt. A ruházat, a külsődleges jegyek tehát mindinkább felértékelődtek és emblémává váltak: árulkodtak az ember társadalmi hovatartozásáról, s visszafordítva: az embereket mindinkább a pénzért megvásárolható s magukra öltött ruházat, küllem és pénzben mérhető értékek alapján ítélték meg (még ha hamisan is). A divatörület főleg a nők körében dühöngött, s hamarosan kialakult, hogy jóformán mindenki előkelőbbnek, gazdagabbnak, magasabb rangúnak szeretett volna látszani a valóságosnál. Erősen hozzájárult mindehhez, hogy az emberek, főleg a nők testképe időközben teljesen átalakult. Az élettudomány, az orvostudomány, a gyógyítás fejlődésével mindenki megismerhette testének fel-

építését, a test szocializálásával egyrészt a test már szétvált női és férfi testté, átalakult a nemiség és a szexuális élet szemlélete is, másrészt egyre nagyobb fontosságot kapott az egészség és a testápolás. Igazi higiénias, egészség- és sportkultusz alakult ki, amire rácsatlakoztak a technikai újdonságokat azonnal felhasználó szépség-, divat-, sportipari és kereskedelmi ágazatok.

1913-ban már egyenesen püspöki pásztorlevéllel kellett a nők divatórúlete ellen fellépni:

Sok szegény férjet dühösített már a női divat, a női öltözködésnek folyton a zsebben kotorászó szeszélye, de a férfiek fölháborodása, önző emberek indulata alig ártott a női divatnak. Most Joglics laibachi püspök kél ki e divat ellen s izzó hangu bőjti pásztorlevélben ostromozza az asszonyi ruházkodás hóbortját. A püspök haragja önzetlen és igazságos, de nem igen hisszük, hogy foganatja legyen. A nagyváros hölgyeinek – így szól többek között a pásztorlevél – nincs szabad akaratum, mert azt kell tenniök, amit nekik a divat előír. Erkölcsei öntudatum sincs. Amit a divat tisztességesnek tart, azért törik magukat a keresztény asszonyok és keresztény hajadonok, akármilyen szemérmetlen viselet is az és akármilyen méltatlan arra, hogy testüket befődjé.⁴

A 19. század utolsó harmadában a nők tehát olyannyira birtokukba kezdték venni a nagyvárost, hogy Budapestet mindinkább – szimbolikusan – kétarcú nővárosként jelenítik meg a kor sajtójában és szépirodalmában is. Sokan, mind többen jöttek Budapestre munkát, boldogságot és felemelkedést keresni. Az 1869-ben még 280 ezer fő körüli fővárosi lakosság két évtized múlva már 506 ezerre, 1900-ra 733 ezerre duzzadt. A város hírét, vonzását – főleg távolabbról nézve – még növelte, hogy a századvég-századelő Budapestjét mind többen, sőt a korabeli média is mulatóvárosnak kezdte hívni és frivolságával kezdte reklámozni, ahol a könnyűvérű nők éhes szeme már a pályaudvar tözsomszédságában méregetni kezdte a vonatlépcsőről lelépőket. Az építőit és működtetőit váró város hívogatóan csábította ide új lakóit. Vonzó szórakoztatóipari kínálatát mindinkább turisztikai látványosságként emlegették, kínálták – és választották is egyre többen. A főváros millenniumi ünnepei, építményei, rövid idő alatt kihagyhatatlannak érzett látogatói célponttá váló szórakoztató centrumai, mint például az Ós-Budavára, hirtelen felépült és egyre sokasodó szórakozó negyedeinek kapui kitárulkozva várták a nagyközönséget, amely tódult

is ide – köztük egyre több nő is felkereste ezeket a mulatóhelyeket. A színház mellett a szórakoztató ipar is mindinkább nagyüzemmé vált, s a vendéglátóipar – a női látogatók tömege mellett – a munkavállaló lányok százait szippantotta be és kezdte alkalmazni. Az orfeumi-, a lokál- és kávéházi világban egyre több dolgozó nő jelent meg – volt, aki a munkáját, volt, aki a művészetét, és volt, aki még a testét is felkínálta itt.

Mikszáth Kálmán, az országos hírnévről akkoriban még csak álmodozó publicista ugyan itt egy bécsi „idegcsiklandozó” kalandjáról mesél, de a korabeli híradásokat ismerve nem sok kétségünk lehet, hogy az 1870-es évektől a magyar főváros mulatóiparának kínálata is gyorsan felzárkózott a birodalmi főváros szabta normákhoz:

A nőkről írok, de nem nőknek. [...] Egész életemben szégyenlős ember voltam, s most is elpirulok azon gondolatra, hogy Fr. Babette és Fr. Susette kánkán táncát kell megörökítenem, megbotránkozására minden hanyatló erkölcsnek, mert a hanyatló erkölcs a szüzesség mantillájába szeret takarózkodni mások előtt. [...] Azt hiszi az ember, hogy a paradicsomban van, mikor a Speerlbe lép. Ezer meg ezer mosolygó alak, miknek ragyogó arcát tündéri színűre világítják meg a három terem gázcsillárai.

Mintha egy örömnünpély lenne a mennyben, pedig hát egy bál a pokolban... Az angyalarcú démonok ott ugrálnak körülöttem, ott rumoznak, boroznak közeledben, a tüzes szem reád kacsint, az élvét ígérő, pirosra festett ajk csókot hány feléd, bent a táncteremben megharsan egy-egy frivol zenedarab, a hölgyek felugrálnak helyeikről és rohannak a lelkét-szemét szédítő táncba. Hajrá! Éljen a kéjmámor és a kárhozat!...

Táncosnéd odatapad hozzád, úgy forogtok szédítőn, sebesen... a nagy forgásban felvágódik a szoknya válladra, és a táncosnéd lábszárai sokat ígérően beszélnek azokról a titokzatos örömekről, melyeknek rabszolgájává szegődtél.⁵

Mikszáth írása után pár évtizeddel Molnár Ferenc még egy kicsit nagyobb blendét nyitott a nagyvárosi szórakoztatóipar világára:

Ahol nő van, ott könnyű a pénz. Ahol nő van, ott egy forint egy rózsa, és öt forint az egy forint nyolcvanas pezsgő. Ahol nő van, ott fogy az alkohol, a jó szivar, és ott játszik a cigány. Vagyis: ahol nő van, ott a vállalkozó tőkéje száz, kétszáz és ötszáz percentet hoz, ami régi igazság, s amit sokkal népiesebben szoktak az emberek kifejezni, amikor maguk közt sóhajtván arról

beszélnek, hogy tulajdonképpen mégiscsak mi a legjobb üzlet. Járnak közöttünk komoly képpel urak, akik mint mulatóhely-igazgatók szerepelnek, akik a pénzüket szegény lányok bőrén szerezték és szerzik, anélkül, hogy becsületesen vállalnák a leköpettetést, ami kijár egy tisztességes társadalom részéről azoknak, akik üzleti vállalkozásnak fogják fel a mások szexuális nyomorúságát. Hisz ha ezeknek az uraknak kalapot emelünk, akkor az alkalmoszerző dámáknak kezet kellene csókolnunk! Ezek az urak soha nem fognak tiltakozni az ellen, hogy a két ügy egyesítve van. Sőt ha új orfeumot nyitnak, egyenesen erre alapítják a részvénytársaságot. Részvényt pedig szabad venni, mert hisz a tőke megosztásával a szegény is megoszlik, s az emberre olyan kevés jut belőle, hogy azért ugyan mukkanni sem érdemes.⁶

Az ipari termelés folyamatos növekedése és a történeti-politikai-gazdasági-technikai-szociológiai-kulturális-orvostani-szexuálpszichológiai-pszichikai változások nyomán a nők lassan egyre nagyobb számban és egyre több területen jelentkeztek (vagy voltak kénytelenek/kényszerültek jelentkezni), hogy részt vegyenek a társadalom valamiféle alakításában, s hogy mind több társadalmi helyszínre benyomulva (később esetleg okkupálva azt) az eddigitől eltérő női szerepekben is keresni és megtalálni kezdték a helyüket.

Kétségtelen azonban, hogy a 19. század utolsó harmadában a női területszerzés – külsőségeiben – bármilyen látványosnak látszik is, még nagyrészt mégis csak látszólagos. Mert az új tereken alapvetően csak még mint célzott fogyasztók jelentek meg, akik a privát területet (lakásukat, otthonukat) elhagyva egyre több nagyvárosi helyszínt ismertek meg, kezdtek birtokba venni és – társadalmi osztályonként eltérő mértékben ugyan, de – mind több időt töltöttek a gyorsan épülő és fejlődő nagyvárosi nyilvánosság új tereiben. Üzleteket jártak, szórakozó- és vendéglátóipari helyekre nyitottak be, színházi, kávéházi és mulató előadásokat látogattak, fogyókúráztak és sportolni kezdtek, korzóztak, fürdőre jártak és fényképezkedtek, női újságokat járattak és női olvasmányokat vásároltak a könyvkereskedőnél vagy éppen házastársnak kínálták magukat a házasságközvetítő egyesület asztalánál.

A külsődleges változások évtizedek alatti megsokasodásával és feltoronyosulásával azonban a polgárosodás útjára lépő nő – a privát szféráját mind többször elhagyva – mégis egyre kevésbé *csak* a család házvezetőnője, anya, múzsa, férjét ösztönző és szellemi társ már – mindinkább egyedi

tulajdonságokkal bíró, hús-vér ember lett. *Önálló egyéniséggé* kezd alakulni, aki – ad abszurdum – akár önmagát (sőt családját) eltartani tudó, pénzkereső ember lesz; tanulni, dolgozni, alkotni, olvasni, szórakozni és szeretni (és még annyi új dolgot), és a végén még politizálni is akar vagy kényszerül. A polgári nők vágyainak és próbálkozásainak vizsgálata megmutatja az új korszak mindinkább egyéniesülő és egzisztenciateremtő vágyait; a szubjektum és a test felértékelődésének folyamatát – valamint mesél a kort, a modernizációt tematizáló kérdések tömegéről (pl. a családon belüli párkapcsolatokról, a házasságon belüli nemi szerepek megváltozásáról, a polgári- és a vegyesházasság ügyéről, a szexualitás, a nemiség, a testiség kérdésének fontossá válásáról, a szexuálpсихológia, illetve a nervózság, a lelki élet fontosságának megnövekedéséről és elemzéséről, a kezdeti pszichoanalízis újdonságairól, a nemváltó vagy deviáns nemi magatartásról, a nőket érintő közegészségügyi kérdésekről és az orvoslás, a test és a külsőségek értékének megnövekedéséről, a testkép megváltozásának folyamatáról és ennek nyomán a ruházatkodásbeli és a divat kérdéseiről, a lakáskultúra, a tánc, az újfajta zenés műfajok stb. jelenségeinek társadalomtörténeti vonatkozásairól, a női oktatás és -képzés kialakulásának történetéről, a jellegzetesen női művészetek és a női szerzők, valamint a női olvasóközönség kérdéseiről, a női bűnözés problematikájáról vagy éppen a modern értelmű sztárkultusz kialakulásáról stb.) A korszak formálódó, új tudományágai, a szociológia, a pszichológia, az antropológia, a szociális és szexuálpсихológia, a lélekgyógyászat, a pszichoanalízis, a kriminálantropológia stb. nem szűnő hévvel folytatták vizsgálataikat, melyek a női és a férfi test és lélek különbségeit, a női lélek és test kettősségének megítélését, a környezeti és az örökölt hatások eltéréseit, meghatározó jegyeit elemezték.

A nők *valóságos* térnyerése azonban, azaz joguk a tanuláshoz, a felsőfokú oktatáshoz, a nőképzéshez, a széles spektrumú munkavállaláshoz, a politikai képviselőhöz, majd a választójoghoz a dualizmus első évtizedeiben még csak szűk körű s kevésbé látható. Számos területen még csak a mélyáramokban indult meg, s a két háború közti viharra dagadó emancipációs folyamatnak ekkoriban még csak esőcseppjei formálódtak. Hiába azonban, hogy az áttekintett időszak még csak a kezdő lépéseket tette meg a nők emancipálódásának hosszadalmas folyamatában, de azt – ma már biztosan tudjuk –, hogy a nők nagyvárosi (majd összetettebb társadalmi) térnyerésének 20. századi diadalához ezek mégis elengedhetetlenek voltak.

Mindez azt is jelenti, hogy nagyon sok próbálkozás ekkoriban még nem feltétlenül zajlott látványosan. De az előkészületek, az erőnyerés, az elérni kívánt célok és azok elérésének módozatai és kiérlelésük nagyon sok területen megkezdődött és formálódni kezdett.

Vitathatatlan, hogy idővel az arisztokrácia tagjai közt is egyre több szerepváltó nőt találunk (ők elsősorban a művészetek és a színház világába lépnek be), valamint a polgárság lányai közül mind többen találtak már elfogadott polgári női foglalkozásokat (trafikosné, könyvárus, vasúti alkalmazott, varrónő, kalapos- és telefonos kisasszony, nevelő- és tanítónő, tisztviselő- és szerkesztőnő stb.), mégis elég meglepőnek tűnhet, hogy a korábbi női szerepekhez képest a legnagyobb és a leglátványosabb változásokat a nagyvárosba kerülő alsó néposztály lányainak, asszonyainak kellett megélniük. Azt is mondhatjuk, hogy ezzel – bár súlyos lelki és testi áldozatokkal, de – a női emancipálódás útját jelentősen ők taposták és szélesítették ki. A felső néposztály hölgytagjainak – privát tereik biztos hátterével – amúgy csak kisebb részben kellett helyet keresni és helyet szorítani maguknak a városi közterekben. A polgári osztály lányai és asszonyai már legalább annyira használni kezdték a nagyváros nyilvános helyszíneit, mint amennyire saját magánszférájukat. Mivel azonban az alsó néposztály magánszférája minimális méretű (hónapos szoba, ágyra járás) és magánéletüket is mások szeme láttára élhetik csak, az itt élők tevékenységüket mindinkább a nagyváros nyújtotta újonnan megnyíló külső, nyilvános tereken kényszerülnek végezni.

A fővárosba óriási számban érkező, tájékozatlan, vidéki parasztlányok rendszerint cselédnek álltak (száz fővárosi női lakosra kb. 70 cseléd jutott) – hacsak már a vonatról leszállva nem kerültek nyomban az úgynevezett szerzőnők markába, akik legtöbbször valamely bordélyosnak vagy kéjnőtartónak szállították őket. A nagyvárosi munka- és pénzkereső fiatal nők előtt – leegyszerűsítve – az 1. világháború kitöréséig általában négy út állt nyitva: cselédnek szerződtek el, vagy a kereskedelemben illetve a vendéglátó- és a szórakoztatóiparban találtak munkát, vagy gyári munkát kényszerültek vállalni, vagy a testüket bocsátották áruba.

Molnár Lajos jócskán leegyszerűsítve a városba érkező nőből elrendeltetészerűen bukott nővé válás folyamatát úgy érzékeli és úgy magyarázza, hogy „[a] megromlott leány az általa folytatott életmóddal szülőit megismertetni nem akarván, azokban azon meggyőződés érlelődik meg, hogy a főváros csakugyan aranybánya, hol mindenki boldogulhat, csak

meg legyen benne a kellő akarat s szorgalom. Szegény szülők azt hiszik, hogy a leányukon látható cifra ruha és ékszerek tisztességes munkálkodás gyümölcsei. A szegény anya, leánya kifejlődött szépségében s nagyvárosias viselkedésében gyönyörködve, örömmel szorítja keblére őt, pedig ha tudná, hogy a családnak egyetlen vagyona, a becsület képezte árát a fővárosi divatú ruháknak s modornak, undorral taszítaná el magától gyermekét.

Az ily módon kifejlődött leány a többiek előtt irigység tárgyát képezi s a falubeli leányok legtöbbje szintén vágyódást érez magában Budapestre jönni, ama reményben, hogy barátnője példájára, ő is hasonló módon, kétkezéssel keresse meg kenyerét.

A leány, ki jó szándékkal indul el hazulról, csak a fővárosban veszi észre csalódását, s előbb vagy később a lélekkufároknak képezendi jól fizetett árucikkét.”⁷

Mindenesetre annyi biztosnak látszik, hogy a 19. század utolsó harmadában – leginkább a külsőségek fénytörésében – a nők olyannyira birtokukba vették már a nagyvárosi helyszíneket, hogy Budapestet mindinkább – szimbolikusan – már nemcsak nővárosként, de a bukott nők városaként jelenítették meg a kor sajtójában és szépirodalmában. Tábori Kornél, a nagyvárosi szubkultúra világát kötetek sorában megjelenítő író-zsumaliszta-detektív szerint: „Kétes egzisztenciája a nők között is – legalább harmincezernek van a fővárosban. A gyöngébb nem táborában aránylag több a kétes egzisztencia, mint a férfiak közt. A nők nincsenek úgy vértézve a sors csapásai ellen, mint amazok. Ha elvesztik támaszukat, az apát vagy a férjet, nehezen boldogulnak, hacsak nem tanultak legalább valami mesterséget.”⁸

Földes Béla annyit tett hozzá s azt mutatta ki:

Ami mármost a városokat illeti, itt is a nők túlsúlya igen jelentékeny. A fővárosban, hol az 1870-diki népszámlálás szerint a nők kisebbségben voltak, most az arányszám 107.2-vel állapítottatott meg. Semmi kétség tehát, hogy a városokban a nők aránya sokkal nagyobb, mint az országban, egy tény, mely a városok társadalmi életében elég erősen tükröződik vissza. E jelenséget bizonyára aligha kell titokszerű élettani törvényekben keresni, hanem leginkább azon tényben, hogy a városokban levő idegen népességnek egy főrészt a városokban alkalmazást kereső nőcselédek képezik.⁹

A nőváros a fikciós és a hétköznapiakhoz köthető textusokban is sajátos kétarcúságában jelenítődik meg; amely ellenállhatatlanul magához vonzza, de közben el is emészti és tönkre is teszi lakóit és rajongóit. Írók, költők és a korabeli zsurnaliszták sokasága ábrázolta a fővárost Janus-arcú szfinxként, mutatta be ördögien csábító külsejű és erejű, de kiismerhetetlen vagy éppen hisztériásan kegyetlen, lelketlen, csalfa nőként. De a jellemzések megrajzolt portréi sohasem a megszokott és társadalmilag elvárt női szerepben ábrázolták ezt a „kőasszonyt”. Az ellenállhatatlanul vonzó nő alacsony származású, és nem a családban helytálló anya, háziasszony vagy feleség arca néz ki a megrajzolt képmásokból ránk, hanem a romlott nőé.

A századfordulóra tehát megszületett a modern Budapest jelképe: a *prostituált nő*, aki egyrészt ellenállhatatlanul magához vonzza, de közben el is emészti és tönkre is teszi rajongóit és lakosait. Ahogy Lux Terka¹⁰ írta:

És itt csapja be a könyvet az olvasó. Végignézte Budapestet. A szép, kedves, elegáns, könnyű erkölcsű, okos, raffinált Budapestet, aki csodás karriert futott meg. Az anyja tót napszámos-asszony, az apja sváb pallér s ő maga, a borzas, repülő hajú, mezítlábos kis Schneider Fáni, előbb a Rácváros utcaporában játszik, később a hajdani Szent Péter külvárosban, részeg lókupeceknek és halkereskedőknek énekel, még később a mostani Gizella-téren, a német-színházban, aztán magyar kokott lesz belőle és az emberek megszámlálhatatlan légióját őrli össze szép fogával.

Ez a mi Budapestünk. A milliószor elátkozott, megvetett, kipellengérezett, gyűlölt, bemocskolt: kőasszony, aki gúnyos, hunyori szemével hidegen, biztosan néz maga elé, anélkül, hogy az ujját is megmozdítaná. Nincs rá szükség. Ezren feküsznek lába előtt, holtan, véresen, mocskosan, koldusan, az ő fanatikus szerelmesei, kiket ő tett tönkre, ő szívta ki a vérüket, agyvelejüket, ő ropogtatta össze a csontjukat, ő cifrálkodta el a vagyonukat s azután ellökte őket magától. És jöttek az új hódolók, az új őrjöngők, az új szerelmesek és megismétlődik, nem, folytatódik az asszony munkája, aki embervért iszik, aranyat eszik és két karját hívogatóan, csábítóan nyújtja ki az ország négy sarka felé.

És az emberek jönnek, északról, nyugatról, mindenünnét. Az ország szegény, se kultúrája, se hatalma s az emberek gazdaságról, kultúráról, hatalomról álmodnak az éjszakában. Hiába! Ez a kőasszony csak hiteget, röpke kéjt ad, de boldogságot és nyugalmat nem osztogat. Csak elvesz. Mindent: boldogságot, nyugalmat, becsületet és az életet.¹¹

Kétségtelenül van abban valami szomorúan illúzióromboló, hogy Magyarországon az első igazi és széles körű közügy, mely a nőkről szólt s amely ténylegesen, napi szinten évtizedekre tematizálta a közéletet, a prostitúció kérdésköréhez kapcsolódott. Vizsgálatát tehát már emiatt is számos társadalom-, mentalitás- és kultúrtörténeti ok indokolja.

A 19. századvég és a 20. századelő kéjnőinek halálosan durva életéről – bár az utóbbi években sokféle vizsgálat indult a szubkultúra ezen területének kutatásaira is¹² – még mindig meglehetősen keveset tudhatunk. Pedig a 19. század utolsó harmadában az egyik központi, a kort jellemző és a korabeli média fórumain – azaz a sajtóorgánumokban, a színházakban, sőt a szépirodalomban, de még a képviselőházi felszólalásokban is – napi szinten taglalt és vitatott, égető és lüktető, gyors megoldásokat sürgető társadalmi problémává nőtt a prostitúció ügye és (legalábbis) az ellenőrizetlen és szabályozás nélküli kéjteljes visszaszorítására indított fegyvercsörtető harc.

A szexuális, a közegészségügyi, illetve orvosi kérdéseken túl azonban a korabeli sajtóban a prostitúció gondja és problematikája mindeközben egyre több társadalmi, szociális és idővel főleg erkölcsi kérdéssel kapcsolódott össze. A pénzen vett szexuális szolgáltatást, illetve szolgáltatóit saját korukban csak meglehetősen kevesen gondolták az egyéni és a női szabadság megnyilvánulásának és kifejeződésének. A prostitúció fogalmát azonban egyre tágabb körben kezdték értelmezni, és mind több társadalmi gond emblematikus megjelenítőjének látták és láttatták (egyetlen például: lásd a fentebbi szövegidézetekből felsejlő nemzetiségi kérdésre vonatkozó utalásokat). Létéért és a kialakult elkésztető helyzetért – az egymástól nagyon különböző értékrendet képviselő és meglehetősen széttartó politikai nézeteket vallók is – egyre többen keresték a valóságos és leginkább a morális felelősöket, mint ahogy például a *Függetlenség* című lap egyik 1880-as számában megjelent cikk szerzője:

Magyarország férfivilágának színe-java folytonos veszedelemben forog, mert erkölcsössége, becsülete az alkalmasszerzés Scyllája és Charybdise között küszködik! Avagy nem látják a kendőzött bűnt, a fajtalanyságot, mint leselkedik fényes nappal, úgy az est homályában is az utcasarkokon? Mint integet a félre lendített függöny mögül? Mint úzi ledér játékát ezer gázláng fényénél, ott, a titkos bűnök nyilvános színhelyein? [...] Az a prostitúció, amely az utcán bujálkodik, a kor jele. Nem erkölcsök megrontója, hanem megrontott

erkölcsök folyománya. S akik az erkölcsöt megrontották, azok a kerítők, nem ülnek ama bizonyos szurtos házakban, hanem ott ülnek a parkettás szalonok szép bársony bútorain, kezökben, hatalmukban tartva a társadalom igazgatásának szálait. [...] Kavarog az erkölcsstelenség mocsara az ordógörénnyel... – ez az a valódi prostitúció.¹³

Néhány esztendővel később a szociáldemokrata *Népszavában* *A bűn fővárosa* című írás szerzője pedig úgy vélte, hogy a prostitúció terjedéséért valójában a házasság intézményét kell okolni :

Ha nem akarjuk, hogy Magyarország fővárosa egy második Gomorrha vagy Sodoma hírébe jusson: akkor sürgősen szükséges, hogy a fővárosi hatóság érvényt szerezzen a prostitúció kodátózására vonatkozó határozatainak. E határozatok kivitelét mindekkoráig lehetetlenné tette a rendőrség. Kell tehát, hogy a főváros, mely majdnem ötszáz ezer forinttal járul a rendőrség költségeinek fődözéséhez – rendelkezhessék ez irányban vele; habár megvalljuk, hogy még a legszigorúbb intézkedésekkel sem fognak sokra menni, mivel a prostitúció szükséges kifolyása a társadalom mai házassági intézményének, s mindaddig, míg a házasság mai formájában fennmarad és a házassági egyezmény nem a kölcsönös vonzalom alapján létesül, hanem társadalmi előnyök és anyagi függetlenség szerint szabályoztatik, addig a prostitúció ki nem küszöbölhető, mert a mai házasság formája önmaga a prostitúció elvére sarkall...¹⁴

A 19–20. század fordulójára amellet, hogy a prostitúció mértéke hihetetlen módon megnövekedett, fogalomköre egyre tágult, és mind több társadalmi baj okozójának vagy lenyomatának kezdték érezni. A 20. század elejéig a szakírók szinte mindegyike a nőkérdés bármilyen aspektusának tárgyalása esetén előbb vagy utóbb kapcsolódást talált a prostitúció kérdésköréhez. A testét árulni kényszerülő nő, avagy a testi szerelmével pénzkeresővé váló nő sokak szemében azonban már nem a megvetett bűnbak, hanem mindinkább a szétesett és megváltozóban lévő világ és a bűnös fő- és nagyváros modellje lett, főleg a szépirodalmi és fikciós szövegek szerint. Az államilag ellenőrzött bordélyrendszer felszámolásával (1927-ben ezt törvénybe is iktatták), illetve elsorvasztásával a hatóságok tehetetlenül lemondtak a prostitúció szabályozásának felügyeletéről, s már csak beletörődve szemlélhették a kor diktálta szükség tombolását. Amely-

ben így vagy úgy, de minden és mindenki kénytelen volt prostituálni magát. A megélhetési problémák, a családfenntartó nélkül maradt egyedüllét, a kiszolgáltatottság miatt terjedt a titkos prostitúció, s bármiféle ellenőrzés vagy megtorlás nélkül, soha nem látott mértékben virágzott a leánykereskedelem, amelynek közép-európai elosztóközpontjává mindinkább Magyarország vált.

Mit köszönhet tehát a 19. és a 20. század a nagyvárosi nőknek? Siker- vagy sikertelenségtörténetet írt-e le a korabeli nagyvárosi, emblematikusan: a fővárosi, a budapesti nők sorsa? A korábbinál boldogabb vagy nehezebb, szabad és kiteljesedést hozó vagy kiszolgáltatottabb és kiüresedő modern világ eljövételéhez adták segítségüket? Mennyiben változtatták meg önmaguk sorsával, életével, tevékenységével a személyiségüket, a családi életet, a nagyvárost, az országot és a századfordulós világot?

Sok dolgunk lesz még az árnyalt válaszok kidolgozásáig, amelynek egyik végpontján olyan vélekedések éltek, mint Szalai Pálé, aki szerint:

A nők tehát már phisice nem alkalmasak a teljes mértékű emancipációra. Igazi britt kiméletlenséggel mondja Allan, hogy hasonlítsuk össze a férfit és a nőt csontvázát; tanulmányozzuk a férfit és a nőt fiziológiai s pathológiai állapotban; egészségük és betegségük idejében; figyeljük meg őket törekvéseikben és foglalkozásukban; kedvteléseikben és óhajaikban; vegyük tekintetbe, hogy mindkét nem mily szerepet játszott a történelemben és bizonyára paradoxon állításnak fogjuk találni, hogy a két nem szellemi képessége közt ne lenne különbség. [...] Bebizonyította ezen állítás valóságát minden kétséget kizáró módon, Axel-Key, svéd orvos azzal, hogy 3000, a jobb társadalmi körökhöz tartozó iskolás leányt megfigyelés alá vett és arra az ijesztő eredményre jutott, hogy 61%-a e szerencsétleneknek kisebb-nagyobb mérvű betegségben szenvedett: részben chronikus jellegű ideges főfájásban, vagy sápkórban, sőt 10%-nál hátgörbülést is konstataált.¹⁵

A másik oldalon pedig olyan válaszok születtek, amelyet Bédy-Schwimmer Róza,¹⁶ a feminista vezéraktivista fogalmazott: „Amíg a társadalom a nőt elsősorban nemi szempontból értékeli, addig ne szavaljanak »házas érelyekről«, ne biztassák a nőt »nemes egyszerűsége«, ne jajgassanak a nő »fényűzési hajlamain«, általában ne leckéztessék szavakkal, amelyeknek tetteik homlokegyenest ellentmondanak!

Amíg a nő csak mint nemi lény számíthat érvényesülésre házasságon belül és kívül – addig csak ez az érvényesülését biztosító tulajdonságokat fejlesztheti magában. Ha a szeméttelép vagy a Mágna Elza¹⁷ karrierje közt lehet válogatni: habozhat-e az, akinek a szellemi munka lelki luxusa nem ad támaszt a külső luxusról való lemondásra?”¹⁸

Mikszáth szerint „A világ modern; a modernséget is érteni kell: aki ostoba, az elpusztul, mint ahogy az elsárgult levél lehull a fáról.”¹⁹ A mából visszatekintve úgy tűnik, annyit máris biztosan kijelenthetünk, hogy a 19. századvégi nők – ha sokszor nyomorúsággal, ha nemegyszer kényszerből és boldogtalanságra ítélve is, de erősen megkapaszkodtak a modernitás fáján.

Jegyzetek

¹ M–th K–n: *Veres Pálné (1815–1895)*. Vasárnapi Ujság 1896. április 19. 16. sz. 244–245. In: MIKSZÁTH 1992. 14.

² Elsősorban a szociológiai, kultúrantropológiai, pszichológiai, társadalom- és mikrotörténeti, művészettörténeti, majd a feminista irodalomtudományi vizsgálatok eredményeire gondolok.

³ Az összegyűjtött, de még kiegészítésre szoruló, annotált és szakozott, sajátos aspektusú történeti (a fizetett szerelem témakörét tágra értelmezett) bibliográfiám remélhetően hamarosan elkészül és kiadására is megtalálom majd a lehetőséget. – Itt nem térek ki rá, csak utalok arra, hogy a témát érintő irodalmi és szakirodalmi bibliográfiák összeállítói (és magam is) nehezen küzdenek meg azzal a problémával, hogy valójában mi is tartozik a gyűjtés körébe. Így rendszerint számos olyan munka kerül be a válogatásokba, amely az erotikáról, a szexuális életéről, a testi (sőt nem csak a testi) szerelemről, a nemi tevékenységről és aktusról, a pornográfiáról és a nemi devianciákról vagy elhajlásokról stb. szól. A válogatás valóban nem könnyen eldönthető és kidolgozható elvi, sőt gyakorlati szempontja is csak ritkán lehet bennük felfedezni.

⁴ *A Nap*, 1913. március 6.

⁵ MIKSZÁTH 1964. 82–83. – Mikszáth az 1892-es *Huszár a teknőben* című írásában ugyanezt a hangulatot már magyar környezetben is megtalálta és kicsit szégyenlősen így zárta emlékezését: „Valami gyönyörű látvány lehet, hihihil! Meglesz, megcsináltam olajfestékben, hogy holtom napjáig nevetsek rajta...”

⁶ MOLNÁR 1993. 54–55.

⁷ MOLNÁR 1892. 26–27.

⁸ TÁBORI 1908. 39.

⁹ FÖLDES 1883. 12.

¹⁰ Valódi neve Szöllősy Györgyné Dancsházi Oláh Terka. Csak 1889-es válása után kezdett írni.

¹¹ LUX 1908. 7–8.

¹² Magyarországon az egyik meghatározó lépést a *Replika* szerkesztősége tette, mikor egyik tematikus számának felét a prostitúció témájának szentelte, s közölte a polgári kor egyes alapszövegeit. (1996. 21–22. sz. *Szociálpolitikai margináliák. Prostitúció, prostituáltak a századfordulón.* A szám elérhető az interneten is: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/2122/00tart.htm>

¹³ *Függetlenség* 1880. június 17.

¹⁴ *Népszava* 1884. június 27.

¹⁵ SZALAI 1901. 10.

¹⁶ Újságíró, nőjogi és békepárti politikus, aktivista (1877–1948). Énekesnőnek tanult, de hamar a nők politikai jogaiért és egyenjogúsításáért lépett fel, 1897-ben a Nőtisztviselők Országos Egyesületének elnökeként kezdett dolgozni. 23 éven át A nő. Feminista folyóirat című polgári radikális irányultságú lap szerkesztője, mely a kezdődő feminista mozgalom alapközlönyének számított. (A lap szoros barátságot ápolt a Nyugat folyóirat és a kortárs művészet jeles kitűnőségeivel, Ady Endrével, Kernstock Károllyal, Bartók Bélával stb.) 1904-ben Glücklich Vilmával megalakították a magyar Feministák Egyesületét. Nőmozgalmi világkongresszusukat 1913-ban Budapesten tartották. 1914-től Londonban a Nemzetközi Szüffrazsett Szövetség nemzetközi sajtótitkára. Károlyi Mihály svájci nagykövetnek nevezte ki. 1921-től az USA-ba költözött, ahol folytatta feminista és békepárti munkásságát. 1937-ben világbékedíjat kapott.

¹⁷ Turcsányi Emília, azaz a félvilágban Málnás Elza néven ismert prostituált, akit éveken át a perverzióiról híres Schmidt Miksa bútorgyáros tartott ki. Elza pályafutását pincérlánnyként kezdte, majd szerződést kapott az Olimpia Mulatóban, később a Casino de Parisba került, majd a Fővárosi Orfeumba. 1914. január 10-én este a budai rakodóparton, a Kacsá utcánál két kocsis egy utazó-kosárra bukkant, benne egy térdeplő, szinte ruhátlan női holttestet találtak. A lány személyazonosságát napokig kutatták, a jegyzőkönyvi leírásban a következő állt: „Körülbelül 30 éves, keresztény típusú, közepes nagyságú, mérsékelten táplált, gondosan ápolt testű. Szeme szürke, szempillái hosszúak, szőkék, szemöldöke szőke, ívelt, szája közepes nagyságú, ajka duzzadt, orra közepes, széles egyenes orr, föle a fejtől kissé elálló. Kezén, lábán a körme gondosan ápolt. A holttesten fehér, silány minő-

ségű batiszt ing, közönséges gépcsipke-dísszel.” A nyomozás kiderítette, hogy a gyilkosságot Elza szobalánya és annak szeretője, egy péksegéd tervezte ki és követte el, hogy elrabolhassák a meggyilkolt lány gazdag és értékes ékszergyűjteményét. – Krúdy Gyula az *Ady Endre éjszakái* III. *Az élet zűrzavarjai* című írásában így írt róla: „Fagyottan, unottan, haltekinettel, ajkán örökké gunyoros, elbizakodott mosollyal (mint azok a nők, akiket végül megölni szoktak a férfiak, vagy pedig magukat ölik meg értük) ült a Téli kert felső végén Mágnás Elza, aki bár egy mosónőnek volt a lánya: még műveletlenségében is oly hidegnek és előkelőnek tudta magát maszkírozni, hogy a szegény érzelmes zsidólányok, akik többnyire pénztelen pincéreknek voltak a titkos szeretői, csakhamar elnevezik vala Mágnas Elzának. Már meglátogatta őt éjszakánként az a gazdag bútorgyáros, aki perverz szenvedélyeiről volt valaha, mirtuszkoszorúval érckoporsóba fektette, és úgy imádta őket. Már közelgett az az idő, amikor valóban koporsóban fog feküdni a szőke tündér, amikor szakácsnője, Kóbori Rózsi és Nick Gusztáv, a péklegény összeállnak, hogy az úrnőt meggyilkolják.” Nyugat, 1925. 5–6. sz. március 1.

¹⁸ BÉDY-SCHWIMMER 1914. 30. – A Nő című lap számai olvashatók az interneten is: http://mtdportal.extra.hu/a_no/

¹⁹ MIKSZÁTH 1958. 29.

Irodalomjegyzék

BÉDY-SCHWIMMER 1914

Bédy-Schwimmer Róza: *A nő tőkéje*. A Nő, 1914. 1. évf. 2. sz.

FÖLDES 1883

Földes Béla: *Városaink és a városi lakosság életviszonyai az utolsó népszámlálás alapján*. Budapest, 1883.

LUX 1908

Lux Terka: *Budapest*. Budapest, 1908. 7–8.

MIKSZÁTH 1958

Mikszáth Kálmán: *Nagyságos Katángly Menyhért képviselő úr viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége és szerencséje*. In: Mikszáth Kálmán: *Két választás Magyarországon, 1896–1897*. Mikszáth Kálmán Összes Művei 9. köt. Regények és nagyobb elbeszélések, 1896–1897. Budapest, 1958.

MIKSZÁTH 1964

Mikszáth Kálmán: *Életképek Bécs »vármegyéből«*. III. *A Speerl*. MKÖM 51. köt. Cikkék és karcolatok. I. 1869–1874. Budapest, 1964.

MIKSZÁTH 1992

Mikszáth Kálmán: Mikszáth Kálmán Összes Művei. 85. köt. Cikkék és karcolatok. 1896. január – december. S. a. rend. Sz. Garai Judit – Rejtő István. Budapest, 1992. 13–23.

MOLNÁR 1993

Molnár Ferenc: *A világváros szórakozik*. Pesti Napló, 1908. április 12.
In: M. F.: Pesti napló. Vál. Molnár Gál Péter, Budapest, 1993. 54–57.

MOLNÁR 1892

Molnár Lajos: *A cselédügy és a helyközvetítői intézmény rendezéséről*. Budapest, 1892. 26–27.

SZALAI 1901

Szalai Pál: *A nők védelméről*. Bp., 1901.

TÁBORI-SZÉKELY 1908

Tábori Kornél – Székely Vladimír: *Nyomorultak, gazemberek*. Budapest, 1908.